

СРЕДНЕВЕКОВАЯ АРХЕОЛОГИЯ И АРХИТЕКТУРА

NEWS

OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN
SERIES OF SOCIAL AND HUMAN SCIENCES

ISSN 2224-5294

Volume 6, Number 304 (2015), 61 – 72

THE HISTORY OF RESEARCHING CERAMIC PRODUCTS OF THE MEDIEVAL SETTLEMENT AKTOBE

Y. Sh. Akymbek

The Institute of Archaeology by A.H. Margulan, Almaty, Kazakhstan.
E-mail: eraly_a@mail.ru

Key words: Shu Valley, middle Ages, Aktobe, ceramic, material culture.

Abstract. As shown by excavations, ceramic is the main and quantitatively predominant material, and often it could be the only criteria for dating cultural layers of medieval settlements. Items from other materials are vastly few and not always they were well enough retained, as well as ceramic materials have stability to destructive forces of nature. Products from burned clay are reliable date back material in archaeological excavations. In the past four decades it has accumulated an extensive material to form a fairly complete picture about ceramics of the medieval settlement Aktobe. The main material from excavations of settlements of Shu Valley is ceramic. Based on technological characteristics there was defined two large groups of ceramics: stucco and easel. Researchers consider all ceramic finds by two or three chronological periods. There are still no fundamental researches about ceramic industry from Shu Valley settlements. In this article were firstly analyzed scientific papers and articles of researches from medieval settlements of Aktobe and neighboring territories.

ӘФЖ 903.02 (653)(574.52)

ОРТАҒАСЫРЛЫҚ АҚТӨБЕ ҚАЛАСЫ КЕРАМИКАСЫНЫҢ ЗЕРТТЕЛУ ТАРИХЫ

Е. Ш. Ақымбек

Ә. Х. Марғұлан атындағы Археология институты, Алматы, Қазақстан

Тірек сөздер: Шу өнірі, ортағасырлар, Ақтөбе, керамика, материалдық мәдениет.

Аннотация. Қыштап жасалған өнімдер немесе керамикалар қалалар мен қоныстарды зерттеудегі көптеген сұраптарға жауап беретін бірден бір дерек көзі болып табылады. Оның үстіне керамика ортағасырлық қалалар мен қоныстардың өмір сүрген уақытын аныктайтын негізгі дерек және табылған материалдардың басым бөлігін құраушы. Ортағасырларда өмір сүрген Шу өніріндегі қалалардың ішіндегі ірі мәдени және рухани орталықтың бірі болған Ақтөбе қаласына тұрақты зерттеулер жүргізіліп келе жатқандығына 40 жылдан астам уақыт етті. Қалаға қазба жүргізілуде кордаланған қыш бұйым жиынтықтарының біршама жақсы сакталуы ғалымдардың жәдігерлер сабын толық жүйелеп топтауға және бірқатар түрлер мен пішіндерге бөлуіне мүмкіндік берді. Ақтөбе қаласы ескерткішінен табылған қыш бұйымдардың зерттелуі XX ғасырдың ортасынан басталады. Содан бері қаланың керамикасы туралы жарияланған арнайы еңбектер болмағанымен, қазба иәтижесінде альнған қыш бұйымдар ашылған нысандар мен атқарылған жұмыстар туралы мақалалар мен монографияларды жазуда басты материалдардың бірі болып қала берді. Жартығасырдан астам уақыттан бері Ақтөбе қаласы туралы жарияланған еңбектерде берілген керамика жөніндегі мәліметтер осы мақалаға арқау болып, оның зерттелу деңгейі мен сипаттық жағдайы талқыланып отыр.

Кіріспе. Халқымыздың өткен тарихынан құнды мағұлмат беретін ескерткіштердің бірі – ортағасырлық Ақтөбе қаласы. Ортағасырларда өмір сүрген бұл ескерткіштің жерлеу орындары, одан табылған заттары, құрылышы, белгі немесе қабір тасы, ғимарат пен тұрғының үй қалдықтары, өндіріс орындары, жолдары, қорғаныс пен суландыру жүйесі, басқа да көнеліктері және табылған әрбір жәдігері тарихи дерек болып табылады. Мұның барлығы сол уақытта өмір сүрген халықтардың тұрмыс-тіршілігінен, салт-санасынан, наным-сенімінен, шаруашылығы мен өндірісінен жалпы түсінік береді. Қаланың жасаған уақытын анықтауға бірден бір септігін тигізетін қыш бұйымдарының өзі қала өмірінен көптеген мәліметтерден сыр шертеді. Сондықтан да, заттай дерек болып табылатын қыш бұйымдарды зерттеу үлкен мәселелердің бірі болып табылады. Сондай материалдық мәдениетке бай ескерткіштердің катарындағы, Көне Түрік қағанаттарының негізінде орталығындағы Ақтөбе қаласының археологиялық тұрғыдан зерттелу тарихы өткен ғасырдың ортасынан бастау алатындығы белгілі. Тікелей қазба жұмыстарының кешенді әрі тұрақты жүргізіліп жатқанына 40 жылдан астам уақыт болды. Осыншама жыл ішінде жүргізілген зерттеу жұмыстары барысында көптеген нысандар ашылып, бай деректер қордаланды. Қаланың топографиялық құрылымы, қорғаныс және суландыру жүйелері, тұрғын үй мен үй-жай орындары және құрылышы зерттеліп, қала өмірі туралы мәліметтер алынды [1–5]. Яғни, қаланың әлеуметтік-экономикалық жағдайын көрсететін маглұммattар жиналды. Қаланың өмір сүруі барысындағы өнірдегі алатын орны мен маңыздылығы туралы да ғылыми пікірлер тұжырымдалды. Оның баламалануы бойынша бірқатар зерттеушілер жазбаша деректер арқылы өзіндік тұшымды пікірлерін ұсынды [1]. Дегенмен де, қала халқының материалдық мәдениетінен хабардар етер бұйымдардың алуан түрлілігі де назардан тыс қалмады. Қала халқының материалдық мәдениетінен қалған заттардың басым бөлігін қыш бұйымдар құрайды. Себебі, қала аумағында жүргізілген зерттеу жұмыстарынан табылған заттардың 95% астамын осы қыш бұйымдар құрап отыр. Қыш бұйымдар қаланың барлық бөлігі мен мәдени қабатынан көптеген кездеседі. Тіпті бұтін күйінде кездесетін бұйымдар да салыстырмалы түрде алғанда Шу өніріндегі басқа да ортағасырлық қалалардан саны жағынан басымырақ. Ақтөбе қаласында жүргізілген қазба жұмыстарының нәтижесі бойынша жариялаған еңбектерден табылған керамикалар туралы мәліметтерді кездестіруге болады. Онда керамикалардың табылған жерлері, толық сипаттамасы және салыстырмалы түрде мерзіделуі қарастырылады. Бірақ тікелей керамикаға арналған ғылыми еңбек жоқтың қасы. Оның үстіне, ортағасырлық қала өміріндегі көзе өндірісі мен оның барысы, яғни көзе жасау технологиясы туралы жазылған еңбектер жоқ деп есептеуге болады. Сондықтан да бірнеше ондаған жылдар зерттелу тарихы бар ортағасырлық Ақтөбе қаласы туралы жарияланған еңбектердегі керамикаға қатысты тұстарын саралап қарастырып отырмыз. Әйтсе де, зерттеушілердің керамикаларға қатысты берген мәліметтерін, яғни шикізаты, құрамы, күйдірілуі, түсі, тіпті бұйым атауларын сол қалпында беруге тырыстық. Оның себебі жалпы керамикаға қатысты атаулардың өзгеруі мен оны қалыптастыру мәселелері өзекті болып отыр.

Зерттеу әдісі. Ортағасырлық Ақтөбе қаласының қыш бұйымдарын зерттеу оның зерттелу тарихымен тікелей байланысты. Керамикалардың көптеген табылуы, онда көзе өндірісінің дамуымен тікелей байланысты. Қала көзе бұйымдарға өте бай ескерткіш болып табылады. Оның керамикасының зерттелу тарихы XX ғасырдың 40-жылдарынан басталады.

Қалаға 1941 жылы келген Жамбыл археологиялық бөлімінің экспедициясының жетекшісі Г.И. Пацевич оның цитадель, шахристан, рабадтан тұратындығын және олардың жалпы көлемін сипаттай келе, цитадельдің бір биіктеу жеріне орнатылған триангуляциялық (латынша *triangulatio* – үшбұрышты жабын) белгінің айналасындағы ордан және батыс қабырға жағындағы мұнара ортасындағы шұңқырдан сырсыз, қабырғасы қалың «құм» типіндегі, кейбірінің ернеулері 3-4 параллельді сызықтармен өрнектелген көп мөлшердегі ыдыс сынықтарын табады. Тапқан ыдыстары ірі құм араластырылған саздан дөрекі жасалынған, сынығында күйдірілуі қызыл сұр түсті болған. Одан басқа құнгір қызыл түсте жылтырату іздері бар үлкен емес қалың қабырғалы ыдыстардың бірнеше сынықтарын табады. Ыдыс сынықтарынан басқа қаланың барлық алаңынан, ашық және шөп өсken бөліктерінен көп мөлшерде күйдірілген, жалпақ, шаршы пішіндегі, түпсіз қалыпта дайындалған кірпіштерді кездестіреді. Кірпіштердің күйдірілуі ашық қызыл немесе сарғыш қызыл түсте, сапасы жақсы екендігін жазған. Оның есебінде жақын маңдағы колхоз жұмысшыларының сөзі бойынша цитадель мен шахристандары мұнара қалдықтары – төбелерден тұрмыстық қажеттілікке кірпіштер қазылып алынған болса, екі жыл бұрын жақын маңдағы совхоз қаладан еденге

төсөу үшін бірнеше жұздеген бүтін осындай кірпіштерді алғып кеткендігі келтіріледі [6, с. 33]. Қала керамикасы туралы алғаш рет мәліметтер берген берген Г.И. Пацевич қазба жұмыстарын жүргізбестен жиналған материалдарға қарап, Ақтөбені VII-XIII ғғ. ескерткішіне жатқызады [7, с. 282-283, №3968]. Зерттеушінің атап өткен қыш кірпіштер көптеп шығып жатқан жерлер кейіннен аныкталғандай монша мен мұнара қалдықтарының орны болуы мүмкін. Дегенмен Г.И. Пацевич қала керамикасы туралы, олардың қаланың қай беліктерінде кездесетіндігі жайлы маңызды мәлімет береді, әсіресе қыш сынықтарының құрамы мен түстері жөнінде жалпы сипаттама қалдырыған алғашқы зерттеуші.

1954 жылы П.Н. Кожемяко қаланың орталық белігіндегі 4 м² алаңға 4,1 м терендейкте жүргізген бақылау қазбасынан жақсы күйдірілген арнайы шарықта жасалған қыш ыдыстарды (арасында сырлылары да) кездестіреді. 1,32-1,55 м. терендейкten, қазбаның орталығынан көлдененін жатқан үш қыш кірпіш (өлшемдері: 32x18,5x3; 22x21x3,7; 23x?x? см.) шығады. Қазбаның батыс қабырғасының 1,75-2,5 м терендейгінен бірінің үстіне бірі орналасқан аралары 0,25 м екі тандыр ошақты табады. Екеуі де қызыл саздан жасалған, үстінгі тандырың биіктігі 0,54 м, жуан тұсының диаметрі 0,4 м, төменгісінің биіктігі 0,45 м, диаметрі 0,5 м (екеуінің де қабырғаларының қалындығы 0,7-0,8 см). Дегенмен, зерттеуі 3 м терендейкке дейін барған қабаттан шыққан материалдарды X-XII ғғ. ерте уақытқа жатқызбайды. Бұл жерден станокта жасалған керамикалардың арасынан сырлыларын да кездестіреді. Ыдыстар иленген саздан жасалынып, жоғарғы қызуда күйдірілген, олардың пішіндері – диск тәрізді тұпті табақ, шырақ, тік тұтқалы, тар мойынды құмыра және т.б. Мұнда жапсырма керамикалар станокта жасалғандармен бірге XII ғ. дейін кездеседі. Негізінен бұлар ас үйлік ыдыстар: ас пісіруге арналған тұтқалы және тұтқасыз жалпақ тұptі үлкен көлемдегі көзелер мен ас үй ыдыстарына арналған қақпақтар. Ыдыстар ұсақ қырышық тас пен құм араласқан саздан жасалынып, жоғарғы қызуда күйдірілген. Қазбаның соңғы қабатын ғалым IX-X ғғ. ерте мәдени қабатқа жатқызбайды. Қаланың орталық белігінен 2 км батыстағы, қала қабырғасы жалы маңындағы диаметрі 12 м, биіктігі 1,35 м болатын төбеге салған бақылау қазбасының шым қабатынан бірнеше қыш кірпіштердің (18x?x3 см) сынықтарын табады. Алынған шарықта және жапсырма түрінде дайындалған керамикалық материалдарды, әсіресе, биік, кең мойынды, өте жақсы пішінде жасалған ыдыска қарап төбені IX-XII ғғ. жатқызады [8, с. 114-118]. Қалаға алғаш рет қазба салып, оның мәдени қабаттарының қалындығы мен табылған материалдарға сипаттама берген П.Н. Кожемяко өз енбегінде қыш бұйымдардың жасалуы, сазы мен күйдірілуі, сонымен қатар қолданылу аясы бойынша ыдыс түрлері туралы мәліметтер қалдырады.

Қала керамикасын зерттеудің келесі сатысы Университет археологиялық экспедициясының жұмыстарымен байланысты. Экспедиция 1974 жылдан бастап тұракты археологиялық қазба жұмыстарын жүргізіп келеді. Тек 1990 жылдардың басынан бастап 2000 жылдардың аяғына дейінгі аралықта қаладағы ауқымды археологиялық зерттеу жұмыстары біршама баяулап қалды. Бірақ ҚР Мәдениет министрлігінің «Мәдени мұра» бағдарламасы, ҚР БФМ Ғылым комиетінің «Гранттық қаржыландыру» бағдарламасы аясында кейінгі он жыл көлемінде зерттеу жұмыстары өз жалғасын тапты. Осыншама жылдар аралығында қаланың топографиялық жобасы, әуеден суреті түсіріліп, оның цитадель, екі шахристанинан және шаруашылық аймағынан (рабад) тұратындығын анықтады. Әртурлі құрылымдық қалдықтары бар кең алқапты алғып жатқан рабадты ғылыми тұрғыда өз дәлелдерімен М. Елеуов «шаруашылық аймағы» атауымен алмастыруды [2]. Бұл пікір бүгінде зерттеушілер ортасында қолдауға ие болып, Ақтөбе қаласын зерттеуші ғалымдар қаланың осы белігін осылай атайдын болды. Қаланың цитаделінде он қазба, оның екеуі стратиграфиялық кесік-қазба, шахристанинан бірнеше жеріне қазба, солтустік-шығыс жағына кесік-қазба, шаруашылық аймағында жеке төрткүлдер мен тұрғын-жайларға және сыртын қоршаған қорғандардың бірнеше жеріне қазба жүргізіліп, нәтижесінде қаланың өмір сүрген уақытын V-XIII ғ. басы аралығына жатқызды [9-11; 1]. Зерттеу жұмыстарының нәтижелері бойынша жарияланған ғылыми енбектердің бірағында керамикаға қатысты тұжырымдар қозғалады.

1977 жылы ЖАЭ Орталық беліктен онтүстікте жатқан көлемі жағынан үлкен үш тұрғын-жайдың екіншісіне қазба жұмыстарын жүргізеді. Екі құрылымдық қабатынан тұратын тұрғын-жайдың тұрғын үй белігінің жоғарғы қабатынан пішіні жұмыртқа үлгісіндегі көзенің бірнеше сынықтарын, екі саптыаяқ тұтқасының сынығын, тостаған, жиегі толқындалған қақпақтың бірнешеуін табады. Шыққан сырлы ыдыстарға қарап тұрғын-жайды VII-XII ғғ. жатқызады [12]. Кейіннен бұл мәлімет-

терді К.М. Байпақов өз монографиясында толығырақ береді. Онда жоғарыда аталған екі сапты-аяқтың бірінде крест бейнеленген, бетінде басылған нүктелері бар баспа өрнек айтылады. Табылған шыныаяқтың диаметрі 8 см, биіктігі 6 см. Оның ішінан манжет түрінде жапсырма өтеді. Қақпактардың жиегіндегі қысып, сзызып және басып жасалған өрнектері кездеседі. Баспа өрнектердің бірі сегіз түрінде болса, бір синықтағы белгі құстың аяғына ұқсайтындығын атап өтеді. Сонымен қатар тұрғын-жайдан шыққан сырлы керамикалардан тығыз көзелік саздан жасалған, құйдірілуі қызылт түсті диск тәрізді тұпті табақ синықтарын атайды. Иші-сырты ақ түсті ангобпен көмкөрілген. Сыр ішін толығымен, сыртының жоғарғы жағын ғана қамтыған. Әшекей құнғірт қоңыр, қызыл және жасыл түсті. Бір табақтың түбіне ғұлдесте өрнектелсе, келесі бірінде өсімдік шырмауығы бейнеленген. Ернеулеріне дақтар түсірілген деп жазады [13, с. 149-152]. Келесі бір «Средневековая городская культура Южного Казахстана и Семиречья (VI – начало XIII в.)» атты келелі еңбегінде ортағасырлық Ақтөбе қаласының баламалануына қысқаша тоқталып өтіп, Онтүстік Қазақстан мен Жетісудың ортағасырлық егіншілігі туралы сөз қозгауда Ақтөбе қаласынан ашылған екі шарап шеберхананы көлтіреді [14, с. 180-181, рис. 79]. Аталған шеберхана орындарындағы жузім сығатын бөлмелердің едені мен қабыргасының төменгі жағы қыш кірпіштен қаланып төсөлгендігі айтылады.

1977 жылы «Жамбылдағы «Ақтөбе» атты тақырыпта У. Шәлекеновтың мақаласы жарық көрді [15]. Мақалада 1976 жылғы зерттеулерді қозғай келе, онда ашылған бөлме орындарынан ошақтар, пештермен қатар тұрмыстық бұйымдарды атап өтеді. Басты жаңалық ретінде қыш құмыраларды құйдіретін пештің табылуын айтады. Сонымен қатар су құбырларын да сипаттап өтеді [15, 14-15 бб.].

1978 жылы жарыққа шыққан У.Х. Шәлекенов, М.Е. Елеуов және Н. Алдабергеновтың Ақтөбе қаласы цитаделіндегі қазба туралы мақалаларында [16, с. 161-179] қаланың жалпы тарихи-топографиялық құрылымы сипатталып, цитадельден ашылған 13 бөлменің орындары айтылады. 8-бөлмеден ашылған екі тандырдың диаметрлері 0,42-0,57 м, биіктіктері 0,26-0,47 м, қабыргаларының қалындығы 0,07-0,08 м тандырдың іштері қөлдененеңінен сзызықтармен сзызылған. 11-бөлменден бағана тұғыры қызметін атқарған екі қыш тақта (өлшемдері: 54-55x54-55x5 см) анықталады. Оның маңындағы аланға бір қатар өлшемдері 31x14x5 см қыш кірпіштер қаланған. Жалпы табылған аз мөлшерлі заттай материалдардың ішіндегі, негізінен қолмен жасалыру техникасы бойынша жасалынған сырсыз керамикаларды ас үйлік, асханалық, шаруашылық және берік саз керек-жараптар деп бөледі. Ас үйлік ыдыстардан шар бүйірлі, әртурлі тұтқалы әрі өрнекті қазандар айтылса, асханалық мақсаттағы құмыралар мен табактардың дайындалуына, түсіне, құрамы мен құйдірілуіне тоқталып өтеді. Сонымен қатар көзе, келі тәрізді ыдыс, шырақ, дастарқан, қақпактардың құрамы, өрнектелуі, жасалу техникасы мен түстерін сипаттап береді. Бұл мақалада керамикаларды өнірдегі және басқа да көршілес аймақтардың қыш бұйымдарымен салыстырмалы түрде X-XII ғғ. мерзімдейді.

У.Х. Шәлекеновтың «Қазіргі Ақтөбе, бұрынғы Баласағұн» атты мақаласында [17, 180-191 бб.] қаланың баламалануы туралы мәселені, жазбаша деректерді археологиялық материалдармен, тарихи-топографиясымен және ортағасырлық қалаларды зерттеуші ғалымдардың тұжырымдарымен салыстыра дәлелдеп, «Баласағұн» атауының этимологиясына да тоқталып өтеді. Керамикаға қатысты цитадельдегі қазбадан лайдан жасалған табақ ыдыс сияқты үйді жылдытатын ошақты (сандал) атап өтеді. Цитадельден шыққан материалдарды X-XII ғғ. жаткызады. Сонымен қатар шахристанның солтүстігінде жүргізілген қазбадан ашылған бөлмелерден құйдіріліп істелген әртурлі бұйымдар, ыдыстар, тандырлар, ошақтың орындарын және басқа заттар табылады. Осы кеңістіктен балшықтан істелген құбырлар және қыштан жасалған бұйымдарды құйдіретін екі пеш ашылады. Пештің қасынан сыпа және екі құдық тазартылады. Құдықтың бірінен X-XII ғғ. жататын әшекейленген әдемі табақша табылады. Рабадта жүргізілген зерттеу жұмыстарында жер бетінен 0,8 м. теренідікте жатқан су құбырларын айтып өтеді. Оның қай бағытта, қанша ұзындықта ашылғандығы туралы мәлімет беріп, табылған заттардан қыштан істелген құмыраларды көлтіреді. Мақаланың қорытындысында қаланың өмір сүруінің тоқтауын, яғни кирав себептерін тарихи оқиғалармен байланыстырып тұжырымдайды. Ақтөбе қаласы орнын ежелгі Баласағұн қаласымен баламалау (төңестіру) мәселесін У.Х. Шәлекенов кейіннен шыққан мақалаларында да кеңінен қозгайды [18, 10-11 бб.; 19, 179-187 бб.; 20, 45-58 бб.; 21, с. 19-29; 22, 24-28 бб.].

Ортағасырлық Ақтөбе қаласында жүргізілген бірнеше жылдың қорытынды жұмыстары бойынша 1980 жылы ҚазМУ баспасынан бірнеше зерттеушілердің, атап айтсақ У.Х. Шәлекенов, В.Л. Воронина, Ә.М. Оразбаев, Н.О. Алдабергенов, М. Елеуов сынды ғалымдардың ғылыми мақалаларының жиынтығы «История материальной культуры Казахстан» атты тақырыпта жарияланды [23]. Жинақтағы көпшілік мақалалар тікелей ортағасырлық Ақтөбе қаласындағы зерттеу жұмыстарына арналған. Керамикасына қатысты мәселелер де зерттеу нысанынан тыс қалмаған.

Аталған жинақтағы У. Шәлекеновтың «Актобе – средневековый памятник» атты мақаласында ортағасырлық Ақтөбе қаласының сипаттамасы мен зерттелу тарихына тоқтала келе Университет археологиялық экспедициясының 1974 жылдан 1979 жыл аралығында жүргізілген жұмыстарын толықтай қорытындылап береді [24, с. 13-20]. Осы жылдар аралығында ашылған нысандарды суреттеп, бірқатар араб және парсы деректерінде кездесетін Баласағұн қаласы туралы В.В. Бартольдтің пікірін көлтіреді [24, с. 19]. Баласағұн қаласының қысқаша тарихын да жазба деректер арқылы сипаттап кетеді. Ашылған нысандар мен олардан табылған материалдарды, әсіресе қыш ыдыстардың алуан түрлілігін жаза отырып, қаланының баламалануын болашақтағы зерттеу жұмыстары нақтылай түсетіндігіне тоқталады [24, с. 20].

Осы жинақта Ақтөбе қаласының құрылымы және көркемдік мәдениетін алғаш рет В.Л. Воронина өз мақаласында қарастырады [25, с. 21-24]. Құрылымы ісінде пайдаланатын материалдарға жеке-жеке тоқталады. Қорғаныс қабырға құрылымында паксаны, тұрғын үй құрылымында қам кірпішті қолданғанын атап өтеді. Тұрғын құрлымының жабындысы тегіс, нишалары күмбезді болғандығын ашылған нысандар арқылы көлтіреді. Цитадельден ашылған құрылымындағы сылақ бетіндегі оймышты өрнектерді архитектураға қатыссыз сырлы қыш табақтағы өрнекпен байланыстырады. Табақтың ішкі жағының қабырғасында әлі басын толық ашып болмаған, яғни гүлшанақ күйіндегі үш сабакты қызғалдақ шоғы ыдыс ортасына бағытталған. Қызғалдақтардың түсі өте кара, марганец-қоңыр, бірақ көртпе сыйықтары гүлдің пішінін қайталайды. Осы мәнердегі өрнектер кеңінен таралғандығын нақты дәлелдермен көлтіреді [25, с. 24].

Жинақта У.Х. Шәлекенов пен Ә.М. Оразбаевтың бірлескен авторлығында жарияланған «Некоторые данные о водопроводной системе средневекового города Актобе» атты мақалаларында 1974-1977 жылдар аралығында қаладан ашылған су құбырлары туралы мағлұматтар береді [26]. 1969 жылы Ақсу өзеніне су қоймасын салу мақсатында бөгөт құрылымын жүргізуде, қала орталығы айналасында жоғарғы мәдени қабаттың біраз бөлігін техниканың күшімен суру кезінде, қыш құбырлар орналасқан желі бүлінушілікке ұшырайды. 1974 жылдан бастап осы құбыр желісі бойынша бірнеше жеріне шурф жұмыстары жүргізіледі. Нәтижесінде қаланың шаруашылық аймағынан, қала орталығының онтүстік-батысынан, онтүстік-батыстан солтүстік-шығысқа, яғни цитадельге қарай бағытталған қыш құбыр желісінің бөліктері ашылады. Жолдың жағасынан ашылған құбырлар 0,8-1,15 м тередіктен ашылады. Құбырлар желісі екіден төрт қатарға дейін барады. Құбырлардың өлшемдері әртүрлі болғанымен, өлшемдік ауытқушылықтары аса көп емес. Құбыр өлшемдері: ұзындығы 52 см, кең жағының диаметрі 19 см, тар жағының диаметрі 15 см; ұзындығы 50 см, кең жағы – 20 см, тар жағы – 17 см; ұзындығы 58 см, кең жағы – 21 см, тар жағы 14 см; ұзындығы 56 см, кең жағы – 20,5 см, тар жағы – 13,5 см; ұзындығы 54,5 см, кең жағы – 19,5 см, тар жағы – 15 см; ұзындығы 51 см, кең жағы – 16 см, тар жағы – 10,5 см; ұзындығы 49 см, кең жағы – 21 см, тар жағы – 15 см. Жалпы қыш құбыр өлшемдерінің ауытқушылықтары мынандай: ұзындықтары 40-58 см, кең жақтарының диаметрі 16-21 см, тар жағы 10-15 см аралықтарында. Мұның барлығы сыртқы диаметрлері бойынша беріліп отыр. Жалпы ішкі диаметрлері бойынша кең жағы 2-3 см, ал тар жағы 1,5-2 см кішірейеді. Кең жағының іші төлкеленіп (втулка) келеді, себебі тар жағы кируге ынғайлстырылып жасалынған. Кейбір құбырлардың тар жақ ұшына сұзгілер жасалынған. Сонымен қатар үлкен қыш құбырлар да кездеседі. Олардың өлшемдері: ұзындығы 71-84 см, кең жағының диаметрі 29-31 см, тар жағының диаметрі 19-22 см. Авторлар 100 м қашықтықта 1 м еңістікпен орналасқан су құбырлары өзіндік ағыспен Ақсу өзенін тартылып құйылған әуіздерге жалғасқан деп тұжырымдайды [26, с. 37-38].

Н.О. Алдабергеновтың аталған жинақтағы мақаласы Ақтөбе қаласының рабадындағы (шаруашылық аймағындағы) тұрғын үйде жүргізілген қазба жұмыстарымен тікелей байланысты [4]. XI-XII ғғ. қаланың экономикалық орталығына айналған шаруашылық аймағындағы үлкен төбөгө 1979 жылы қазба жұмыстары жүргізіліп, нәтижесінде бірнеше бөлмeden тұратын тұрғын үйдің

жартысы ашылады. Қазба барысында бөлме орындарынан бай материалдар алғынады. Заттай материалдардың басым бөлігін сырлы және сырсыз керамикалар құрайды. Сырлы керамикалардың арасында табақ, тостаған, шырақтар бар. Олар есем: эпиграфиялық, стильді, өсімдікті және монеталы-геометриялық өрнектерімен ерекшеленеді [4, с. 42]. Сырлы табақ сиңықтарының қабыргалары еркін иліп ернеуленген. Олардың біріне үш гүлшанақты, сабактары ыдыс ортасына бағытталған гүл шоғы қарақошқыл түстегі түсірілген. Ернеу жиегіне гүл шоғы арасына эпиграфиялық өрнек жүргізілген. Тагы бір ыдысқа жасыл түстегі өсімдікті өрнек, қоңыр түстегі эпиграфиялық өрек түсірілген. Екі өрнек бір-бірімен үйлесімділік тапқан. Тостағандардың көбіне дақты, сзықты, жақпа мәнерлер геометриялық өрнектермен ақ фонда жасыл және қошқыл түстегі, сонымен қатар қара түстегі жарасымдылықта жасалынған. Сырлы керамикалардың қатарында іші мен сирты ашық сұр түстегі боялған банка тәрізді ыдыстардың да сиңықтары кездеседі. Ұзын тұмсығы мен ілмек тәрізді тұтқасы бар шырақтардың бетіндегі ақ фонға қара түстегі дақтар жүргізіліп әшекейленген. Сырсыз керамикалар қатарында құм, құмыра, көзе, саптыаяқ, майшам, дастарқан сиңықтары бар. Табылған тамаша материалдарға қарап шаруашылық аймағын зерттеу Шу өнірі қалаларының өмірін қадағалауға мүмкіндік беретінін айтады [4, с. 47-48].

М. Елеуовтің жинақтағы Ақтөбе қаласы шахристанының қамал қабыргасының даму кезеңдері жөніндегі мақаласында 1977-1978 жж. қорғаныс жүйесіне жүргізілген қазба жұмыстары баяндалады [3]. Шахристанның даму сатысын негізінен табылған қыш материалдарымен байланыстыра отырып анықтайды. Төрт кезеңнен тұратын қамал қабырганың бірінші кезеңін құм ыдысының сиңықтарымен, екінші кезеңін көзе, тостаған және қақпақ сиңықтарымен, үшінші кезеңін құм ыдыстарының бірнеше түрдегі сиңықтарымен, қазан, саптыаяқ, көзенің екі түріндегі сиңықтарымен, төртінші кезеңін қазанның сиңық бөлшектерімен, екі түрдегі банка пішінді ыдыстың сиңықтарымен, көзе сиңықтарымен байланыстырып V-XI ғғ. аралығымен мерзімдейді [3, с. 54-55]. Қорытындылай келе, қаланың қорғаныс құрылышын зерттеу, оның тарихы мен мәдениеті бойынша құнды мәліметтер алып, Онтүстік Қазақстан қалаларының ортағасырлық қорғаныс жүйесі жайлы білімізді толықтырады деп пайымдайды.

Келесі бір мақаласына М. Елеуов Ақсу өзеніне салынатын су қоймасының астында қалатын аймақтағы төбелердің біріне 1979 ж. қазба жүргізіліп, нәтижесінде ашылған ортағасырлық шарап шеберханасы материалдарын арқау етеді [5]. Шеберхана төрт бөлмеден тұрады. Олардың әрқайсысы қызметтік құрылышы жағынан бір-бірімен байланысқан өндіріс орнын құрайды. Шеберхана құрылышында керамика ерекше пайдаланылған. Сақталған бөліктері бойынша құрылышында қыш кірпіштерді (өлшемдері 31,5x19,5x2,5; 32x20x3; 33,5x18,5x3; 37x18x3,5 см) жүзім шырыны құйылатын жерге кеңінен пайдаланған. Бір бөлмеде сыйылған шырын келесі белмеге қыш құбыр арқылы ағып келіп қыш кірпіштен едені мен қыры қаланған алаңқай ортасына жерге көміліп орналастырылған құмға құйылған [5, с. 59]. Қазба барысында үлкен құмнан басқа кездескен құмыра, қазан сиңықтары, қақпақ сиңығы, май шамды XI–XII ғғ. мерзімдейді [5, с. 61].

Сонымен қоса осы журналда бірнеше автордың қатысуымен алғаш рет Ақтөбе қаласының керамикалық материалдарын талдау туралы макала жарияланады [27]. Мақалада ежелгі материалдарды зерттеуде қазіргі химиялық, петрографиялық, рентгендік әдістермен құралдық нейтрондық шейтіп арқылы талдау керамиканың заттық құрамы жөніндегі мәліметтер айтылады. Бірқатар материалдардың құрамы мен қасиетіне зерттеулер жүргізіледі. Олар: өлшемі 22x22x5 см құрылыштық қыш кірпіш, қара және сұр түстегі шлак тәрізді материал, керамиканың 4 сиңығы, қыш құмыраның тұтқасы, қыш құбырдың сиңығы, құмыраның тұғыры, керамика сиңықтары, тар мойынды құмыра, үлкен құмыра тұтқасының сиңығы, жалпақ керамика, кірпіш сиңықтары, сұр құмыра мен конгломерат қоспалы кірпіш [27, с. 71]. Осы мақалада берілген мәліметтер өте құнды болып табылады.

Ортағасырлық Ақтөбе қаласын тікелей зерттеп жүрген ғалымдардың мақалаларынан тұратын тағы бір жинақ 1986 жылы «Средневековые города южного Казахстана» атты тақырыппен университет баспасынан жарық көреді [28].

Жинақта У.Х. Шәлекенов Ақтөбе қаласында 1979-1983 жылдар аралығында жүргізілген қазба жұмыстардың қорытындысы бойынша еңбегін жариялады [9]. Осы жылдарда цитадельдің жоғарғы мәдени қабаты мен оның қамал қабыргасына жүргізілген зерттеулерді құм, көзе, тегене, шырақ, құмыра, қазан, адам мұсіншесі, саптыаяқ, қыш келі, дастарқан және т.б. арқылы мерзімдейді. Оларды басқа аймақтан табылған заттармен байланыстыра отырып салыстырмалы түрде өмір сүрген

уақыттарын көрсетеңді. Сонымен қатар зерттеулер жүргізіліп ашылған үш нысанды толығымен сипаттап жазады. Бірінші нысан, цитадельдің батыс жағындағы рабадтың орта тұсындағы үй-жай орнына жүргізілген қазба нәтижесінде ашылған, бөлме ішнен табылған сырлы ыдыстарды ерекше атап өтеді [9, с. 28-29]. Сырлы керамикалар қатарында табақ, тостаған және шырақтар бар. Сырлы емес қыш ыдыстардың сыйықтары да көп. Екніші нысан ретінде цитадельден 600 м шығыста орналасқан Төрткүлтөбеге жүргізілген қазба жұмыстарын береді. Онда жүргізілген екі қазба жұмыстарында ашылған құрылыстар қатарында көзеші пеші бар. Жалпы табылған қыш жәдігерлерге қарап ескерткішті X-XIII ғ. басы аралығымен мерзімдейді [9, с. 30-32]. Ушінші нысанға Ақсу су қоймасының астында қалатын төбеге 1979 жылы жүргізілген қазба жұмысын жатқыздады. Бұл жерден екі құрылыс кезеңінен тұратын үй орны мен шарап шеберханасы ашылады [9, с.32-34]. Бұл туралы толық мәліметтерді жоғарыда айттып өткеніміздей М. Елеуов өз мақаласында сипаттап береді [5].

О.Н. Алдабергеновтың осы жинақтағы мақаласы шахристандары XI-XII ғғ. мерзімделетін жоғарғы құрылыс қабатын зерттеуге бағытталған қазба-2 арналады [29]. Зерттеу жұмыстары барысында ашылған 5 бөлме орындарынан қыш кірпіш, тандыр ошакпен қатар қыш қақпақ, шырақ, қазан, май шам, саптыаяқ, тегене, келі және т.б. табылады. Осы қазбадан табылған ерекше заттар қатарында металдан жасалған тұрмыстық бұйымдар да бар. Құрылысна аз қолданылған қыш кірпіштердің өлшемдері әртүрлі: 22x22x3-4; 23x23x5; 21x7x7; 22x9x7; 30x13x4-6 см. Сырлы ыдыстар сирек болғанымен, олардың 5 данасы табылады. Олар: ангоб бетінен жағылған түссіз сырлы кесепияла мен түп ортасында гүлдестелі өрнегі бар қараңдық тостаған [29, с. 46-47]. X-XII ғғ. Жататын табылған шырақтарды екі топқа, оның өзін ерекшеліктеріне қарай бірнешеге бөледі [29, с. 50-51]:

1) тік қабырғалы аласа табақ түрінде:

- а) жалпақ түпті,
- ә) томпақ түпті,

б) суағарлы жалпақ түпті;

2) тостаған-тәрелке түрінде:

- а) суағарлы,
- ә) суағарсыз.

Жинаққа енген М.Е. Елеуовтың «К вопросу о системе обороны раннесредневековых городов и поселений Шуйской долины» атты мақаласында Ақтөбе қаласының корғаныс жүйесі де айтылып өтеді [30]. Ақтөбе қаласының айналасындағы Қамысбек, Жетіжар, Тоқтас қарауыл мұнараларын сипаттай келе, табылған және бетіндегі керамикалық материалдар бойынша X-XII ғғ. мерзімдейді.

В.А. Грошевтың аталған жинақтағы «Иrrigation Актобе (Чуйская долина)» атты мақаласында қаланың суландыру жүйесіндегі Ақсу өзенінен тартылған Дода, Оразалы, Қожай арықтарды табылған керамикалық материалдар бойынша VI-XII ғғ. жатқыздады. Сонымен қатар Дода арық арқылы су қоймасы, одан қыш құбырлардың тартылғанын өз зерттеуінде дәлелдеп береді [31].

1987 жылы У.Х. Шәлекеновпен сұхбаттастықта жазылған «Баласағұн ба, әлде...» атты мақалада цитадельдегі қазба жұмыстарын айта келе, орталығынан ашылған шығыс моншасы мен алаңды ерекше атайды. Монша қыш кірпіштен қаланған. Сонымен қатар шахристаннан анықталған кірпіш күйдіретін пешті, рабадтан ашылған шарап шеберханасын, жалпы араб жазуымен көркемделіп, безендірілген қыш ыдыстарды, су құбырларын, гүлді қыш көзелер, құмыра, қазан, адам мүсіндерін атап береді [32].

1990 жылы У. Шәлекеновтың «Ежелгі Баласағұн қаласы» атты мақаласы жарияланады. Еңбекте Ақтөбе қаласының баламалануы туралы зерттеушілердің пікірі мен жазбаша деректер қарастырылады. Деректерде кездесетін жер-су атауларын келтіре отырып, қаланың баламалануына ерекше көңіл бөледі. Қаланың алып аумақты алып жатқандығын, оның барлық бөліктерінен ашылған нысадарды, құрылыс ісіне пайдаланған материалдары мен тұрмыс-тіршілігінде қолданылған заттарды, ыдыс-аяқтардың көптігін сипаттап жазады [33]. Зерттеушінің «Баласағұн Қазақстан жерінде» атты мақаласында да жоғарыда айтылған мәселелер жан-жақты қозғалады [20]. Зерттеу барысында табылған әртүрлі қыш ыдыстар – құмыралар, дастарқанның сыйықтары, казандар, ыдыстар, шырақтар және т.б. көбі Орта Азия және Қазақстандағы ортағасырлық қалалардан шыққан қыш бұйымдарға ұқсас келетінін айта келе, археологиялық деректері қаланың Түргештердің, Қарахандықтардың және Қарақытайлықтардың астанасы болғандығын дәлелдейді деп корытын-

дайлайды [20, 58 б.]. 1991 жылы жарық көрген «Баласағұн шаһары қай жерде болған?» атты мақаласында қаланың баламалануын тікелей жазба деректердегі жер атауларымен қазіргі географиялық атауларды салыстырмалы түрде қарастырады [34].

М. Елеуовтың 1991 жылы «Средневековая культура городов и поселений Чуйской долины VI–начала XIII вв. (вопросы типологии и фортификации)» тақырыбында қорғаган кандидаттық диссертациясында Шу өңіріндегі ортағасырлық қалалардың қорғаныс жүйесін қарастыру барысында Ақтөбе қаласына қатысты көптеген материалдарды көлтіріп кетеді [35]. Қаланың ербір белгінде жүргізілген зерттеу жұмыстары бойынша құнды мағлұматтар береді. Цитадельде жүргізілген үш кесік қазба мен сегіз қазбадан анықталған мәдени қабаттарды керамикалық материалдары бойынша өмір сүрген уақытын анықтайды. Қыш бұйымдары Ақтөбе қаласы цитаделінің қабыргалары VI ғ.-XIII ғ. басына дейін өмір сүргендігін көрсетеді [35, с. 79]. Цитадель жалына салынған кесік нәтижесінде табылған, мерзімін анықтауға негіз болған екі шырақ және тұғыр мен құмыра сынықтарын атап өтеді. Жалпы цитадельден шыққан керамика кешені үш кезеңге: VI ғ. – VIII ғ. бірінші жартысы, VIII ғ.-X ғ., XI ғ.-XIII ғ. басына жатқызады [35, с. 93]. Шахристан I жүргізілген кесік қазбасынан шыққан қыш материалдар оның VI–XI ғғ. аралығында өмір сүргендігін көрсетеді [35, с. 98-101]. Қаланың сыртын үлкен аумақта коршап жатқан қорғаныс қабыргасы жалының бірінші ұзын қорғанына тәрт кесік, екінші ұзын қорғанына тазалау жұмыстары жүргізіледі. Кесік 3 жүргізілген жұмыс нәтижесінде топырақ үйіндісі, қабырга негізінен табылған тегене, құмыра мен құм түптерін VIII–X ғғ. жатқызады [35, с. 122]. Кесік 4 жүргізілген жалдың шайынды қабыргасынан табылған қазан мен құмыра сынықтарын VII–IX ғғ. мерзімдейді [35, с. 123]. М. Елеуов кесік және қазба жұмыстарында анықталған құрылымы орындары мен мәдени қабаттарды негізінен қыш бұйымдармен салыстырмалы түрде нақты мерзімдерін береді.

К. Байпақов пен А. Нұржановтың бірлескен авторлығында 1992 жылы жарық көрген «Ұлы жібек жолы және ортағасырлық Қазақстан» атты еңбектерінде Ақтөбе қаласына сипаттама береді [36, 163-166 бб.]. Мұнда Ақтөбе – 1, 2 және 3 деп аталатын үш ауладан тұратын бір тұрғын үй шоғыры сөз болып, құрылымы қыш қалдықтарына қарап анықтағандығы айтылады. «Олар дөңгелек табақшасы бар тостағандардың сынықтары. Олар қызарта күйдірілген тығыз балшықтан жасалған. Олардың іші мен сырты ақ түсті қоспамен қапталған. Өрнектері қара-қоңыр қызыл және жасыл түсті. Бір тостағанның түбінде құйын тәрізді өрнек, ал енді бірінде өсімдік тәрізді бұйра өрнек салынған. Бір тостағанның өрнеге нүктелер салынған. Мекен-жайдың өмір сүру мерзімі – VII–XII ғасырлар» [36, 165-166 бб.].

Ортағасырлық Ақтөбе қаласы туралы алғаш қомақты еңбек 1992 жылы У. Шәлекеновтың авторлығымен «Құм басқан кала» атты тақырыпта жарияланады [10]. Еңбекте қаланың зертелуі мен баламалануы жан-жақты сипатталып, табылған заттар тізбектеліп суреттеледі. Керамикаға қатысты мәселелердің барлығы жоғарыда көлтірілген автордың жекелеген мақалаларында айтылып өткендіктен, қыш ыдысқа байланысты төмендегі жайтты көлтіріп кетейік. 1975 жылы колхоз дикандары су жүйесін тартып жатып тәбешіктің үстінен өткенде 2,5-3 м терендіктен ішіне аппак сүзбе сияқты бір нәрсеге толы құмыраны тауып алған. Бұған биология ғылымдарының докторы З. Сейітовтің басшылығындағы зертханада талдау жасалынады. Жүргізілген зерттеулер мұның сары майдың қалдығы екендігін анқтайды. Дегенмен, құмыраны жасалу үлгісі мен пішініне қарай X–XII ғғ. мерзімдейді [10, 103-104 бб.].

Ақтөбе қаласы цитаделіндегі 1976-1990 жж. аралығында зерттеулер бойынша шыққан М. Елеуовтың мақаласында кала орталығында жүргізілген сегіз қазба мен кесік жайлар толық мәліметтер береді. Барлық ашылған нысандарды табылған қыш бұйымдармен салыстырмалы түрде мерзімдейді [37].

У. Шәлекеновтың «Баласағұнға барғанда» атты мақаласында Ақтөбе қаласын жалпы сипаттай келе, табылған заттарды да атап өтеді. Жәдігерлер арасынан цитадельдің онтүстігіндегі шахристанға жүргізілген қазба нәтижесінде шыққан сан алуан археологиялық деректер – құмыралар, тандырлар, дірменнің тастары, шырақтар (қыштан, мыстан жасалынған), шойын қазандар, кетпенниң басы және басқа бұйымдармен бірге 4 мынға жуық қолдан соғылған және дайындалған мыс тәңгелерге ерекше назар аударады [22].

1998 жылы К.М. Байпақовтың «Средневековые города Казахстана на Великом Шелковом пути» атта миграциясы жарияланады [13]. Еңбекте Ақтөбе қаласына бір тараушаны «Ақтөбе

Степнинское» деген тақырыппен арнайды [13, с. 149]. Мұнда қалаға сипаттама бере келе, жоғарыда атап өткен Ақтөбе 1, 2 және 3 үй-жайлары туралы толық мәлімет беріп, ашылған бірнеше бөлменің бірінен полихромды (көк, сары түсті) әшекейлі сылақтың азғантай бөліктерін, қыш кірпіштер және екі сегіз қырлы кірпішті атап, табылған қыш материалдар бойынша VII–XII ғ. мерзімдейді [13, с.149-152].

М. Елеуовтің 1998 жылы «Шу мен Талас өнірлерінің ортағасырлық қалалары (VI–XIII ғ. басы)» атты еңбегі жарық көрді [38]. Кітапта Шу-Талас өнірлерінің тарихи-географиялық аудандары мен оның керуен жолдары, ортағасырлық қалалары мен елді мекендері және олардың зерттелу тарихы мен баламалануын қарастыруда, ортағасырлық Ақтөбе қаласы туралы мәліметтер егжей-тегжейлі айтылады. Ал, 1999 жылы қорғаған, тарих ғылымдарының докторы ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған «Шу-Талас өнірлерінің ортағасырлық қалалары мен мекендері (VI–XIII ғ. басы)» тақырыбындағы диссертациясының алтыншы тарауының бір тараушасын аталған өнірлердің қыш ыдыстарына арнайды [39, 196-223]. Бұл тараушаға Ақтөбе, Бурана, Қордай, Жана жол, Тастанымсық 1, Қорғаншы, Үлкен Ақтөбе, Жұндітөбе, Ошантөбе, Қызылқорған 2, Тоқтас төбе, Қыркүй 2, Меркі, Меркі 1, Ақсу, Өрнек, Қостөбе, Садырқорған, Тұймекент, Бағары 1, Қонысбай, Наурызбас, Оққұм, Атбайлар, Ақкесене, Ақсұмбет, жән т.б. қалалар мен мекендерден жиналған ыдыстарды арқау етеді. VI–XIII ғ. басы аралығындағы ыдыстардан: құм, кіші құм, көзе, құты, қазан, кесе, тостаған, салтыаяқ, таба, шырақ, қақпак, дастарқан, тұғыр, тегене, келі тәрізді ыдыс, сырлы ыдыстар, көзе-құман, түбек, жанторсық, сынапкөзе, табақ сияқты ыдыстардың әрбіріне жеке тоқталып, өз ішінде ерекшеліктерін ажыратып көрсетеді.

Н.О. Алдабергеновтің «Шу өніріндегі қалалық мәдениеттің дамуы (Ортағасырлық Ақтөбе материалы бойынша)» тақырыбындағы мақаласында Шу алқабындағы қалалардың дамуы туралы зерттеушілердің пікірлерін Ақтөбе қаласында УАЭ жүргізген қазба жұмыстарының нәтижесі бойынша өнірдегі қалалық мәдениеттің өрбі жайлы өз тұжырымын айтады [40]. Қала орталығында жүргізілген бірнеше қазба жұмыстарында ашылған бір бөлмеден қатар 11 тандыр ошақтың анықталуына қарай «асхана» болуы мүмкін деп пайымдады. Сонымен қатар шахристандарғы қазбалардан ашылған тұрғын үйдегі сәкілер (суфа) «Г», «П» түрінде екі және үш қабырғаны бойлай салынғандығын, ал тандырлардың орналасу тәртібін, сәкінің (суфа) аяқталу жеріне деп көрсетеді [40, 49 б.]. Табылған заттардан: көзе бұйымдары, әшекейлі бояулы ыдыстар, үлкен табақ, тостаған кесе, шырактарды атап, ыдыстардың кейбіріндегі ақ, коңыр, көк, сары түстегі өрнектер араб әрібі үлгісінде, өсімдік сипатында, қыр қызғалдағы сипатында, геометриялық үшбұрыштар үлгісінде болып келген деп сипаттайтын.

М. Елеуовтың Шу, Талас өнірлері мен Қаратаудың солтүстік-шығыс беткейіндегі ортағасырлық қалалардың сұландыру жүйесіне арналған мақаласында Ақтөбе қаласындағы қыш құбырлар және ондағы сүзекі-құбыр да айтылады [41].

2006 жылы У.Шәлекенов, Н. Алдабергенов, Р. Бозердің бірлескен авторлығында Туркияның Анкара қаласынан «Ортағасырдағы Ақтөбе» атты фотоальбом жарияланады [42]. Мұнда ұзак жылдары жүргізілген қазба жұмыстарының нәтижесінде табылған бұйымдардың суреті берілген. V–XIII ғ. жасалған бұйымдарға қысқаша сипаттама берілуде бірқатар ыдыстардың атауы аталып, қалай жасалынуы да біршама айтылып өтіледі.

У. Шәлекенов көп жылдық зерттеулер нәтижелерін жинақтап 2006 жылы «V–XIII ғасырлардағы Баласағұн қаласы» атты қомақты еңбегін шарыққа шығарады [1]. Кітаптың бесінші тарауы тікелей Ақтөбе қаласынан табылған археологиялық деректерге арналады. V–XII ғ. аралығындағы қыш ыдыстарды екі кезеңге бөліп, екінші кезеңін өрнексіз және көркем өрнекті қыш бұйымдар деп береді. Цитадельдің солтүстік-шығысынан, шахристаннан ашылған қыш құмырашылардың шебарханасын, X–XII ғ. жататын қыш бұйымдарды күйдіретін бірнеше камералары үлкен пештерді, сонымен қатар рабадтан шықкан құмыралар мен кірпіштерді күйдіретін қатарынан орналасқан пештерді ерекше атап, бұйымдар мен кірпіштерді күйдіретін қолөнер орындары қаланың бірнеше жерінде болғандығын дәлелді тұрғыдан көлтіреді [1, 156 б.]. Аталған еңбек орыс тіліне аударылып 2009 жылы жарияланады [43].

Зерттеу нәтижелері. VI–XIII ғ. басындағы Ақтөбе қаласының қыш бұйымдары туралы жарияланған мақалалар мен монографиялардағы керамика жиынтығы деректерін талдау, салыстырмалы мерзімде арқылы кешенді зерттеу жүргізуіндегі нәтижесінде оның даму деңгейі жөнінде дәйекті ғы-

лыми мәліметтер алынды. Сарапталған еңбектерге қарағанда шаруашылықтың осы саласы бойынша, яғни көзешіліктің дамуы мен барысы туралы кең көлемде тұжырым айтуға мүмкіндік аламыз.

Қалалық мәдениеттегі қыш қолөнер өндірісінің бұйымдар тобы өзінің тек құрамы жағынан ғана емес, оның пішіні мен даярлау тәсілі жағынан да әртүрлі болып келеді еken. Құрамы мен күйдірілу дәрежесіне байланысты және пішіндерінің әртүрлілігі мен тұтыну аясына қарай: ас үйлік, асханалық, шаруашылық және тұрмыстық болып бөлуге болады. Ас үйлік ыдыстарды негізінен таба, үйек, қазан тұғыры, қазан мен құты және де олардың қакпагы құрайды. Негізінен ас үйлік ыдыстар отқа берік болу үшін көбіне қолмен жапсыру арқылы, құрамына майда тас не құм қосылып жасалынды. Асханалық ыдыстарына кіретіндер: тостаған, тостақ, кесе, табақ, шанақ, бақыраш, тұбек, құтыша, құмбыраша, құмбыра және т.б. көбіне әсемделіп қолмен не шарықтың көмегімен жасалынды. Шаруашылық ыдыстарындағы құм, құмша, тегене, тегеш және т.б. қолмен жапсыру, жекелеген бөлшектерін қолмен не шарықта жасап алып бір-біріне жапсыру арқылы даярланды. Тұрмыстық бұйымдарындағы майшам, ұстынды майшам, хош ііс түтеткіш ыдыс (түтеткі – Е.А.) көбіне қолмен жасалынса, шырақ, сауыткөзе аса ұқыптылықта қалыпта және шарықта жасалынды.

Сонымен жоғарыда аталған зерттеушілердің еңбектерін саралай келе VI–XIII ғғ. басы аралығындағы Шу-Талас өнірлерінің ортағасырлық қалалары мен қоныстарының қыш бұйымдарын (негізінен ыдыстарын) даму үдерісінің сабактастығында байқалатын кезеңдік ерекшеліктер мен құрт өзгешеліктерін және қауырт нышандарын көрсететін ыдыс-аяқтардың сыртқы пішіні мен тұрқында, бәдізделуі мен ойылып өрнектелуінде, нақышталуы мен әрленуінде, әсемделуі мен әшекейленуінде анғарылған белгілері бойынша негізінен үш кезеңге бөлініп қарастыруға болады:

1. VI–VIII ғғ. Түрік, Батыс түрік, Түргеш қағанаттары.

2. VIII–X ғғ. Қарлұқ қағанаты.

3. X ғ.–XIII ғ. басы. Қарахан мемлекеті.

Ортағасырлық Ақтөбе қаласының барлық бөлігінен құнделікті өмірге қажетті барлық заттардың қыштан жасалған түрлерінің табылуын ескерсек, кала өзі өмір сүріп тұрғанда көзө өндірісінің ірі орталығы болғандығын көреміз.

Корытынды. Ортағасырлық Ақтөбе қаласы керамикасының зерттелу тарихы біршама уақытты қамтығанымен, арнайы жарияланған еңбектер жоқтың қасы. Беріліп отырған мәліметтердегі қыш бұйымдарға қатысты жерлері ашылған нысандар бойынша сипатталады. Өмір сүру уақытына қарай жалпы кезеңдерге бөлініп немесе даму динамикасына қарай өзгерістер мен ерекшеліктері айтылады. Жоғарыда айтылып өтілген ғылыми еңбектерде әрбір зерттеушінің көніл бөлген керамикасы және оның ерекшеліктері, олардың атауларын беру осы мақаланың негізгі мақсаты болып есептеледі. Жалпы қала керамикасының зерттелу тарихына шолу жасау аса маңызды болып табылады.

ӘДЕБІЕТ

- [1] Шәлекенов У.Х. V-XIII ғасырлардағы Баласағұн қаласы. Алматы: Жібек жолы, 2006, 248 б.
- [2] Елеуов М. Шу мен Талас өнірлері ортағасырлық қалаларының зерттелу тарихы: Жоғары оку орны студенттеріне арналған оку құралы. Астана: Л.Н. Гумилев ат. Еуразия университеті, 2001, 66 б.
- [3] Елеуов М. Этапы развития крепостной стены шахристана города Актобе, ИМКК. Алма-Ата: Изд. КазГУ, 1980, С. 48-57.
- [4] Алдабергенов Н.О. Жилища горожан на рабаде городища Актобе, ИМКК. Алма-Ата КазГУ, 1980, С.39-48;
- [5] Елеуов М. Раскопки средневековой мастерской на городище Актобе, ИМКК. Алма-Ата: Изд. КазГУ, 1980, С.57-61.
- [6] Падаевич Г.И. Археологические памятники района среднего течения реки Чу, Архив Института археологии им. А.Х. Маргулана КН МОН РК. 1946, Офис 2, дело №64а., 56 с.
- [7] Археологическая карта Казахстана. Реестр.Алма-Ата: «Издательство АН КазССР», 1960, 450 с.
- [8] Кохемяко П.Н. Раннесредневековые города и поселения Чуйской долины. Фрунзе, 1959, 188 с.
- [9] Шалекенов У.Х. О раскопках на городища Актобе (1979-1983гг.), СГЮОК. Алма-Ата: КазГУ, 1986, С.15-39.
- [10] Шәлекенов У.Х. Құм басқан қала. Алматы: Қазақ университеті, 1992, 110 б.
- [11] Шәлекенов У.Х., Шәлекенов М.У. Баласағұнның жұмбагы шеппілді. Алматы, 2004, 93 б.
- [12] Ақишев К.А., Байпаков К.М. Работы Семиреченской экспедиции, АО 1977. Москва, 1978, С. 510-511.
- [13] Байпаков К.М. Средневековые города Казахстана на Великом Шелковом пути. Алматы: Ғылым, 1998, 216 с.
- [14] Байпаков К.М. Средневековая городская культура Южного Казахстана и Семиречья (VI – начало XIII в.). Алма-Ата: Наука, 1986, 256 с.
- [15] Шалекенов У. Жабылдағы «Ақтөбе», Білім және еңбек. 1977, №7, 14-15 бб.
- [16] Шалекенов У.Х., Елеуов М.Е., Алдабергенов Н. Раскопки цитадели городища Актобе, Вопросы истории социалистического и коммунистического строительства в Казахстане. Алма-Ата, 1978, С. 161-179.

- [17] Шалекенов У.Х. Қазіргі Ақтөбе, бұрынғы Баласағұн, Вопросы истории социалистического и коммунистического строительства в Казахстане. Алма-Ата, 1978, 180-191 бб.
- [18] Шалекенов У.Х. Баласағұнға барғанда ...: Археологиялық зерттеулер, Білім және еңбек. 1978, №7, 10-11 бб.
- [19] Шалекенов У.Х. Ежелгі Баласағұн қаласы, Жұлдыз. 1990, №10, 179-187 бб.
- [20] Шалекенов У.Х. Баласағұн Қазақстан жерінде, Қазақстан мектебі. 1992, №4, көкек, 45-58 бб.
- [21] Шалекенов У.Х. О локализации города Баласагуна, Известия АН КазССР. Серия общественных наук. 1991, №2, С. 19-29.
- [22] Шалекенов У.Х. Баласағұнға барғанда, Ақырат. 1995, №1, 24-28 бб.
- [23] История материальной культуры Казахстана. Алматы: Издание КазГУ, 1980, 116 с.
- [24] Шалекенов У.Х. Актобе – средневековый памятник, История материальной культуры Казахстана. Алматы: Издание КазГУ, 1980, С. 13-20.
- [25] Воронина В.Л. Элементы строительной и художественной культуры городища Актобе, История материальной культуры Казахстана. Алматы: Издание КазГУ, 1980, С. 21-24.
- [26] Шалекенов У.Х., Оразбаев А.М. Некоторые данные о водопроводной системе средневекового города Актобе, История материальной культуры Казахстана. Алматы: Издание КазГУ, 1980, С. 24-38.
- [27] Такибаева С.С., Шалекенов У.Х., Кулакметова С.У., Жанкубаева Т.А., Шултаубаева Г.И. Анализ керамического материала Актобе, История материальной культуры Казахстана. Алматы: Издание КазГУ, 1980, С. 71-80.
- [28] Средневековые города южного Казахстана. Алма-Ата: Изд. КазГУ, 1986, 159 с.
- [29] Алдабергенов Н.О. Раскопки шахристана на городище Актобе, Средневековые города южного Казахстана. Алма-Ата: Изд. КазГУ, 1986, С. 40-53.
- [30] Елеуов М.Е. К вопросу о системе обороны раннесредневековых городов и поселений уйской долины, Средневековые города южного Казахстана. Алма-Ата: Изд. КазГУ, 1986, С. 54-69.
- [31] Громов В.А. Ирригация Актобе (Чуйская долина), Средневековые города южного Казахстана. Алма-Ата: Изд. КазГУ, 1986, С. 129-137.
- [32] Шалекенов У.Х. Баласағұн ба, алде..., Білім және еңбек. 1987, №6, 21-23 бб.
- [33] Шалекенов У. Ежелгі Баласағұн қаласы, Жұлдыз. 1990, №10, қазан, 179-187 бб.
- [34] Шалекенов У. Баласағұн шаһары қай жерде болған?, Зерде. 1991, №7, 34-35; 45-47 бб.
- [35] Елеуов М. Средневековая культура городов и поселений Чуйской долины VI–наала XIII вв. (вопросы типологии и фортификации). Диссертация на соискание ученоей степени кандидата исторических наук. Алма-Ата, 1991, 183 с.
- [36] Байпаков К., Нұржанов А. Ұлы жібек жолы және ортагасырлық Қазақстан. Алматы: Қазақстан, 1992, 208 б.
- [37] Елеуов М. Некоторые итоги изучения цитадели городище Актобе (1976-1990 гг.) // Известия НАН РК. Серия общественных наук, 1995, № 4(203), С. 39-49.
- [38] Елеуов М. Шу мен Талас өнірлерінің ортагасырлық қалалары (VI–XIII г. басы). Бірінші бөлім. Алматы: Қазақ университеті, 1998, 210 б.
- [39] Елеуов М. Шу-Талас өнірлерінің ортагасырлық қалалары мен мекендері (VI–XIII г. басы). Тарих ғылымдарының докторы ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация. Алматы, 1999, 360 б.
- [40] Алдабергенов Н.О. Шу өніріндегі қалалық мәдениеттің дамуы (Ортагасырлық Актобе материалы бойынша) // ҚазМУ хабаршысы. Тарих сериясы. Алматы, 1999, №12, 47-51 бб.
- [41] Елеуов М. Ортагасырлық қалалардың суландыру жүйесі (Шу, Талас өнірлері мен Қаратаядың солтүстік-шығыс беткейіндегі қалалардың деректері бойынша), ҚазМУ хабаршысы. Тарих сериясы, Алматы, 1999, №12, 52-56 бб.
- [42] Шалекенов У., Алдабергенов Н., Бозер Р. Ортағасырдағы Ақтебе. Анкара, 2006, 160 б.
- [43] Шалекенов У. Город Баласагун в V–XIII веках. Пер. с каз. Жумалиевой Б.К. Алматы: Жибек жолы, 2009, 272 с.

REFERENCES

- [1] Sha'lekenov W.H. V-XIII ghasi'rillardagi' Balasaghun qalasi'. Almati': Jibek joli', 2006, 248 b.
- [2] Eleow M. Shw men Talas o'ngirleri ortaghasi'rliq' qalalar'i ni'ng zerttelw tari"hi": Joghari' oqw orni' stwdentterine arnalghan oqw qurali'. Astana: L.N. Gwmi"lev at.Ewrazi"ya wni"versi"teti, 2001, 66 b.
- [3] Eleow M. E'tapi' razvi"ti"ya krepostnoy steni' shahri"stana gorodi"shha Aktobe, I"MKK. Alma-Ata: I"zd. KazGW, 1980, S. 48-57.
- [4] Aldabergenov N.O. Ji"li"shha gorojan na rabade gorodi"shha Aktobe, I"MKK. Alma-Ata KazGW, 1980, S.39-48;
- [5] Eleow M. Raskopki" srednevekovoy masterskoy na gorodi"shhe Aktobe, I"MKK. Alma-Ata: I"zd. KazGW, 1980, S.57-61.
- [6] Pacevi"ch G.I". Arheologi"cheski"e pamyatni"ki" rayona srednego techeni"ya reki" Chw, Arhi"v I"nsti"twta arheologi"i"m. A.H. Margwlana KN MON RK. 1946, Ofi"s 2, delo №64a., 56 s.
- [7] Arheologi"cheskaya karta Kazahstana. Reestr.Alma-Ata: «I"zdatei#stvo AN KazSSR», 1960, 450 s.
- [8] Kojemyako P.N. Rannesrednevekovi'e goroda i" poseleni"ya Chwyskoy doli"ni". Frnze, 1959, 188 s.
- [9] Shalekenov W.H. O raskopkah na gorodi"shha Aktobe (1979-1983gg.), SGYuK. Alma-Ata: KazGW, 1986, S.15-39.
- [10] Sha'lekenov W.H. Qum basqan qala. Almati': Qazaq wni"versi"teti, 1992, 110 b.
- [11] Sha'lekenov W.H., Sha'lekenov M.W. Balasaghunni"ng jumbaghi' sheshildi. Almati', 2004, 93 b.
- [12] Aki"shev K.A., Baypakov K.M. Raboti' Semi"rechenskoy e'kspedi"ci"i", AO 1977. Moskva, 1978, S. 510-511.
- [13] Baypakov K.M. Srednevekovyi'e goroda Kazahstana na Veli"kom Shelkovom pwti". Almati': Ghi"li'm, 1998, 216 s.
- [14] Baypakov K.M. Srednevekovaya gorodskaya kwl#twra Yujnogo Kazahstana i" Semi"rech#ya (VI – nachalo III v.). Alma-Ata: Nawka, 1986, 256 s.
- [15] Shalekenov W. Jabi'ldaghi' «Aqto'be», Bilim ja'ne engbek. 1977, №7, 14-15 bb.
- [16] Shalekenov W.H., Eleow M.E., Aldabergenov N. Raskopki" ci"tadeli" gorodi"shhe Aktobe, Voprosi' i"stori"i" soci"ali"sti"cheskogo i" kommuni"sti"cheskogo stroi"tel#stva v Kazahstane. Alma-Ata, 1978, S. 161-179.

- [17] Shalekenov W.H. Qazirgi Aqto'be, buri'nghi' Balasaghun, Voprosi' i"stori"i" soci"ali"sti"cheskogo i" kommwni"-sti"cheskogo stroi"tel#stva v Kazahstane. Alma-Ata, 1978, 180-191 bb.
- [18] Sha'lekenov W.H. Balasaghunha barghanda ...: Arheologi"yali'q zertewler, Bilim ja'ne engbek. 1978, №7, 10-11 bb.
- [19] Sha'lekenov W.H. Ejelgi Balasaghun qalasi', Juldi'z. 1990, №10, 179-187 bb.
- [20] Sha'lekenov W.H. Balasaghun Qazaqstan jerinde, Qazaqstan mektebi. 1992, №4, ko'kek, 45-58 bb.
- [21] Shalekenov W.H. O lokali"zaci"i" goroda Balasagwna, I"zvesti"ya AN KazSSR. Seri"ya obshhestvenni'h nawk. 1991, №2, S. 19-29.
- [22] Sha'lekenov W.H. Balasaghunha barghanda, Aqi"qat. 1995, №1, 24-28 bb.
- [23] I"stori"ya materi"al#noy kwl#twri' Kazahstana. Almati': I"zdani"e KazGW, 1980, 116 s.
- [24] Shalekenov W.H. Aktobe – srednevekoviy pamyatni"k, I"stori"ya materi"al#noy kwl#twri' Kazahstana. Almati': I"zdani"e KazGW, 1980, S. 13-20.
- [25] Voroni"na V.L. E'lementi" stroi"tel#noy i" hwdojestvennoy kwl#twri' gorodi"shha Aktobe, I"stori"ya materi"al#noy kwl#twri' Kazahstana. Almati': I"zdani"e KazGW, 1980, S. 21-24.
- [26] Shalekenov W.H., Orazbaev A.M. Nekotori'e danni'e o vodoprovodnoy si"steme srednevekovogo goroda Aktobe, I"stori"ya materi"al#noy kwl#twri' Kazahstana. Almati': I"zdani"e KazGW, 1980, S. 24-38.
- [27] Taki"baeva S.S., Shalekenov W.H., Kwlahmetova S.W., Jankwbaeva T.A., Shwlgawbaeva G.I". Analiz kerami"eskogo materi"ala Aktobe, I"stori"ya materi"al#noy kwl#twri' Kazahstana. Almati': I"zdani"e KazGW, 1980, S. 71-80.
- [28] Srednevekovye goroda yujnogo Kazahstana. Alma-Ata: I"zd. KazGW, 1986, 159 s.
- [29] Aldabergenov N.O. Raskopki" shahri"stana na gorodi"shhe Aktobe, Srednevekovye goroda yujnogo Kazahstana. Alma-Ata: I"zd. KazGW, 1986, S. 40-53.
- [30] Elewov M.E. K voprosu o si"steme oboroni' rannesrednevekovih gorodov i" poselenii'y wyskoy dol'i"ni', Srednevekovye goroda yujnogo Kazahstana. Alma-Ata: I"zd. KazGW, 1986, S. 54-69.
- [31] Groshev V.A. I"tri"gaci"ya Aktobe (Chwyskaya dol'i"na), Srednevekovye goroda yujnogo Kazahstana. Alma-Ata: I"zd. KazGW, 1986, S. 129-137.
- [32] Sha'lekenov W.H. Balasaghun ba, a'ld... Bilim ja'ne engbek. 1987, №6, 21-23 bb.
- [33] Shalekenov W. Ejelgi Balasaghun qalasi', Juldi'z. 1990, №10, qazan, 179-187 bb.
- [34] Shalekenov W. Balasaghun shaxari' qay jerde bolghan?, Zerde. 1991, №7, 34-35; 45-47 bb.
- [35] Elewov M. Srednevekovaya kwl#twra gorodov i" poselenii'y Chwyskoy dol'i"ni' VI-naala HIII vv. (voprosi' ti"pologii"i" i" fortii"fi"kaci"i"). Di"ssertaci"ya na soi"skani" wchenoy stepeni" kandi" data i"stori"cheski"naw. Alma-Ata, 1991, 183 s.
- [36] Baypaqov K., Nurjanov A. Uli' jibek joli' ja'ne ortaghasi'rli'q Qazaqstan. Almati': Qazaqstan, 1992, 208 b.
- [37] Elewov M. Nekotori'e i"togi" i"zweni"ya ci"tadelii" gorodi"shhe Aktobe (1976-1990 gg.) // I"zvesti"ya NAN RK. Seri"ya obshhestvenni'h nawk, 1995, № 4(203), S. 39-49.
- [38] Elewov M. Shw men Talas o'ngirlerining ortaghasi'rli'q qalalari' (VI-HIII gh. basi'). Birinshi bo'lim. Almati': Qazaq wni"versi"eti, 1998, 210 b.
- [39] Elewov M. Shw-Talas o'ngirlerining ortaghasi'rli'q qalalari' men mekenderi (VI-HIII gh. basi'). Tari"h ghi'li'mdari'ni'ng doktori" ghi'li'mi" da'rejesin alw u'shin day'ndalghan di"ssertaci"ya. Almati', 1999, 360 b.
- [40] Aldabergenov N.O. Shw o'ngirindegi qalalii'q ma'dei"etting damwi' (Ortaghasi'rli'q Aqto'be materi"ali' boyi'nsha) // QazMW habarshi'si'. Tari"h seri"yasi'. Almati', 1999, №12, 47-51 bb.
- [41] Elewov M. Ortaghasi'rli'q qalalardi'ng swlandi'rw ju'yesi (Shw, Talas o'ngirleri men Qaratawdi'ng soltu'stik-shi'ghi's betkeyindegi qalalardi'ng derekerdi boyi'nsha), QazMW habarshi'si'. Tari"h seri"yasi', Almati', 1999, №12, 52-56 bb.
- [42] Sha'lekenov W., Aldabergenov N., Bozer R. Orta ghasi'rdaghi' Aqto'be. Ankara, 2006, 160 b.
- [43] Shalekenov W. Gorod Balasagwn v V-XIII vekah. Per. s kaz. Jwmali"evoy B.K. Almati': Ji"bek joli', 2009, 272 s.

ИСТОРИЯ ИССЛЕДОВАНИЯ КЕРАМИЧЕСКИХ ИЗДЕЛИЙ СРЕДНЕВЕКОВОГО ГОРОДИЩА АКТОБЕ

Е. Ш. Акымбек

Институт археологии им. А. Х. Маргулана, Алматы, Казахстан

Ключевые слова: Шуйская долина, средние века, Актобе, керамика, материальная культура.

Аннотация. Как показали раскопки, керамика является основным и количественно преобладающим материалом, а часто и единственным критерием для датировки культурных слоев средневековых городов. Вещи из других материалов крайне малочисленны и не всегда имеют хорошую сохранность, тогда как керамические материалы обладают устойчивостью к разрушительным силам природы. Изделия из обожженной глины является надежным датирующим материалом в археологических раскопках. В последние четыре десятилетия накоплен обширный материал, позволяющий составить достаточно полное представление о гончарном ремесле средневекового городища Актобе. Основным материалом из раскопок городищ Шуйской долины является керамика. По технологическим признакам определяются две большие группы керамики: лепная и станковая. Исследователи все керамические находки рассматривают по двум или трем хронологическим периодам. До сих пор нет фундаментальных исследований о гончарном производстве городов Шуйской долины. В статье мы первый раз анализировали научные труды и статьи исследователей средневековых городищ Актобе и сопредельных территорий.

Поступила 11.11.2015 г.